

Türk Dili ve Edebiyatı İncelemeleri Dergisi

Year: 3 -Number:1 p.1-9, Summer 2025

Turfan Uygurlarının Antroponimleri Anthroponyms Uygurs from Turfan

DOI:

Araştırma Makalesi /
Research Article

Makale Geliş Tarihi /
Article Arrival Date
18.06.2025

Makale Kabul Tarihi /
Article Accepted Date
29.06.2025

Makale Yayın Tarihi /
Article Publication Date
30.06.2025

**Türk Dili ve
Edebiyatı
İncelemeleri
Dergisi**

**Prof. Dr. Ebülfez Amanoğlu
Guliyev**

Azerbaycan Milli Bilimler
Akademisi
Nahçıvan Kültür Dil ve Edebiyat
Enstitüsü Başkanı
ebulfezamanoglu@gmail.com

ORCID ID
<https://orcid.org/0000-0001-8733-3833>

Öz

XI. yüzyılda Eski Uygur Türklerinin büyük bir bölümü Ötüken'i terk edip Çin'in kuzey-batısındaki şimdiki Sincan bölgesine, o zamanki adıyla Turfan vadisine yerleşmişti. Burada Koço devletini kurmuşlardı. Bu devletin zamanında Uygur medeniyeti devrin taleplerine uygun bir hayli inkişaf etmiş, ilerlemişti. Sözleşme işleri, hukuk meseleleri, mülki ve idare işleri sivil dünyanın talepleri seviyesinde hayata geçirilirdi. Bu durum şahıs adlarının kullanılmasında da kendini gösterirdi. Ona göre de Göktürkler devrinden farklı olarak bu dönemin yazılı kaynaklarında, Eski Uygur Türkçesi metinlerine şahıs adları, aynı zamanda kadın adları geniş şekilde yansımıştır. Turfan Uygurlarında erkeklerin taşıdığı ad ve ünvanlar çoğunluğa sahiptir. Bu onomastik birimler; totemistik adlar, maksatlı adlar, tesadüfi adlar, teofer adlar, ebeveynlerin arzusuna göre verilen adlar, şahıslarla bağlantılı olarak verilmiş adlar, rütbe ve ünvan bildiren sözlerle yapılan adlardan oluşmaktadır. Turfan Uygur yazıtlarına yansımış kadın adları yapı bakımından; ünvanlar esasında oluşmuş kadın adları, çocuk için iyi dilek, arzu esasında dayanan kadın adları, kozmogonik kavramlardan ibaret kadın adları, etno antroponimlerden ibaret olan kadın adları, ana babanın duygularını ifade eden kadın adları olarak tasnif edilebilir. Bu özelliklerini göze alarak makalede Turfan bölgesindeki Uygur Türklerinin ad sistemini geniş şekilde tetkik ve tahlil ettik.

Anahtar Kelimeler: Uygur Türkleri, abideler, onomastik, antroponimler, adlar, lakap ve ünvanlar

Abstract

In the 11th century, the majority of the ancient Uighur Turks left their homeland of Ötüken and settled in the Turfan Valley, located in what is now the Xinjiang region of northwestern China. There, they established the semi-independent Kingdom of Qocho. During the era of this kingdom, Uighur culture developed significantly in line with the demands of the time. Administrative organization, documentation, legal matters, and civil-economic relations were conducted at a level comparable to those of the civilized world. This advancement was also reflected in the use of personal names. Unlike the Göktürk period, written sources from this era widely recorded personal names, including those of women. Among the Turfan Uyghurs, male names and titles (titulars) are predominant. These onomastic elements are mainly composed of the following categories: totemic names, purposeful (intentional) names, accidental (coincidental) names, theophoric names (names involving divine elements), names given according to parental wishes, names given in connection with specific individuals, names formed with words denoting rank and title. In the Turfan Uighur Turkic inscriptions, female names, in terms of structure, can be classified as follows: female names formed based on titles, female names based on good wishes or desires for the child, female names consisting of cosmogonic concepts, female names composed of ethno-anthroponyms, female names that express the emotions of the parents. Taking these features into account, this article presents a comprehensive study and analysis of the naming system of the Uighur Turks in the Turfan region.

Keywords: Uighur Turks, inscriptions, onomastics, anthroponyms, personal names, epithets, titles

Türk Dili ve Edebiyatı İncelemeleri Dergisi

Year: 3 -Number:1 p.1-9, Summer 2025

GİRİŞ

Belli olduğu gibi, 840 yılında Uygur hakanlığı yıkıldıktan sonra Uygurların büyük bir kısmı Doğu Türkistan'a akın etmiş ve Turfan-Başbalık etrafında yerleşmişlerdi. Buradaki Uygurlar hemen hemen yerleşik hayat tarzına geçmiş, şehir hayatını benimsemişlerdi. Bu Uygurlar muhtelif dinleri benimsemişlerdir. Aynı zamanda Uygurlar bu bölgede yeni kültür çevresine dâhil olmuş, Çin, Soğd, Tokar, Höten, Hint halkları ile toplumsal-siyasi ve medeni ilişkiler kurmuşlardır. Antroponimler sırf kültür faktörü olduğuna göre bu adlarda Uygurların zevki, dünyaya bakışı, medeni seviyesi, inançları, hayat tarzı ve s. geniş şekilde yansımıştır. Aynı zamanda bu adlarda eski Türk antroponimik sistemi, ad verme geleneklerinin temel prensipleri devam ettirilmiştir. Burada IX-XIII. asırlardaki kolofonlarda, hukuk belgelerinde kullanılmış şahıs adları ihata olunmuş, aynı zamanda manihey ve budizm içerikli Uygur yazıtlarında göze çarpan şahıs adları da göze alınmıştır.

Turfan Uygurlarında ad ve ünvanlar, Türkolojide Türk antroponimlerini türeme yollarına, yaranma usullerine ve leksik-semantik özelliklerine göre aşağıdaki şekilde tasnif edilirler:

1. Totemistik adlar,
2. Maksadlı adlar,
3. Tesadüfi adlar,
4. Teofer adlar,
5. Ebeveynlerin arzusuna göre verilen adlar,
6. Şahıslarla bağlantılı olarak verilmiş adlar,
7. Rütbe ve ünvan bildiren sözlerle yapılan adlar. (Rasonyi, 2006: 143-144)

Bu tasnifi, esasında biz kadim Uygur yazıtlarında kullanılmış antroponimleri kökenine ve leksik-semantik özelliklerine göre tahlil etmek istiyoruz.

I. Rütbe, ünvan esasında türemiş şahıs adları

Bu yolla oluşturulan şahıs adları belli olduğu gibi eski Türk yazıtlarında çoğunluğu teşkil eder. Umumiyetle eski Türk antroponimik sisteminde ünvanların mühim rolü olmuştur. Buna göre de burada bazen hatta ünvanın bir başa şahıs adı yerinde çıkış ettiğini de müşahade etmekteyiz. Bahsettiğimiz yazıtlarda kişi adı bildiren antroponimlerin terkinde ünvan ve rütbe bildiren leksik birimler kullanılmıştır: kan, sangun/sengünbeg, inal, tarkan tutuk, tutun, çor, tigin, elig, toyın, açarı, seli ve s.

Şunu da ifade etmek gerek ki bu yazıtlardaki rütbe ve ünvan bildiren sözlerin bir çoğu Orhun-Yenisey yazıtlarında da şahıs adlarının terkinde aktif olarak yer almıştır.

Aşağıda terkinde ünvan ve rütbe bildiren sözler olan şahıs adları incelenecektir:

1. Çor ünvanı: *Borluk çor* (Zieme II). Bu antroponimin terkindeki *borluk* komponentinin apelyativi eski Türk yazıtlarında da üzümçü, şarapçı anlamını bildirmiştir. Yeri gelmişken bu sözle akraba olan *bor*, *borlukçı* leksik birimlerine de yazıtlarda rast gelinir. Şunu da ifade etmek lazımdır ki, diğer kadim Uygur yazıtlarında, mesela, “Maytrisimit” yazıtında, “Kalyanamkara ve Papamkara” yazıtının kolofonunda *Küsen çor* kullanılmıştır. Bundan ilave, Uygur hukuk belgelerinde (USp.18) *Borlukçı* antroponimine de tesadüf ediliyor.

2. Tarkan ünvanı: *Kaş kaya tarkan* (Zieme, II, 87) antroponimi Eski Türk dilindeki *kaş*, *kaya* ve *tarkan* apelyativi malum olan komponentlerden ibarettir. *İş ayğuçı avluç tarkan* (Zwei Pfh.), *Kenç turmuş tarkan*, *It tarkan* (Zwei Pfh.). Bundan başka bu ünvana HuanWenbi'nin neşrettiği metinlerde *Keg toğmuş tarkan*, *Oğul Arslan tarkan* ve manihey monastr metninde *Taş Svit Bars tarkan* ve *Kumar Bars tarkan* antroponimlerinde de tesadüf ediliyor (Zieme II, 88).

3. Tigin ünvanı: *Kutluğ tigin kız* (Arat 223), *Sılığ tigin* (Arat 239), *Külüğ tonga tigin* (BTTV, 728), *Turmuş tigin* (Arat, 223), *Çin tigin kelin tengrim* (Arat 223), *Tilik tigin kız tengrim* (Arat 223). Görüldüğü gibi, bu yazıtlarda Orhun-Yenisey yazıtlarından farklı olarak *tigin* ünvanı kadınlara ait şahıs adlarının terkinde de kullanılır. Yukarıdaki *Sılığ tigin* antroponiminin terkindeki *sılığ* komponenti yüksek, güzel anlamını ifade ediyor.

Türk Dili ve Edebiyatı İncelemeleri Dergisi

Year: 3 -Number:1 p.1-9, Summer 2025

4. Inal ünvanı: Bu ünvan Orhun-Yenisey yazıtlarında da (*Inal öge-* Y49) kullanılmıştır. Bazı araştırmacılar bu ünvanın ince varyantını da tahlil ederler. Bu varyant daha çok Mahmud Kaşgarlı “Divanı”nda (*Inel öz*-MK 1, 361) ve ona yakın devrin yazıtlarında göze çarpar. Mahmud Kaşgarlı bu ünvanı bahsederken onun tigin ile tarkan arasında bir vazife derecesi bildirdiğini kaydeder. Onun fikrinde, *inel* anası hanedandan, babası da halktan olan bütün gençlere verilen bir ünvanıdır (MK, I, 122).

Umumiyetle, şahıs adlarından önce gelen bu ünvan bildiren sözün apelyativi çok ihtimal ki, inanmak, güvenmek, itibar etmek, emanet etmek anlamını bildirmiştir. Bahsedilen kadim Uygur yazıtlarında aşağıdaki şahıs adlarının terkiibinde bu ünvan bildiren sözün kullanılmasına tesadüf edilir: *Ödüş inal* (*Tuguş* 1, 21), *Adak tutuk inal* (*Tuguş* 1, 21), *Tagay inal* (*Tuguş*, 1, 14), *Yaşkan inal* (*Zieme*, III, 268), *Busardu inal* (*Zieme* III, 268), *Kakaç inal* (*Zieme*, I, 73), *Toyunkul inal* (*Zieme*, I, 74), *Tolun Toğrul inal* (*Zieme*, I, 74), *Kara inal* (*Zieme*, II, 91), *It kaya inal* (*Zieme*, II, 91), *Ara kaya inal* (*Zieme*, II, 91), *Ukmış inal* (*BTT* 11), *Küsen inal* (*Zieme* III), *Silak ay inal* (*Zieme*, II, 89).

Konu münasebetiyle şunu da ifade etmek gerekir ki “İki kardeş hikayesi”nin (Kalyanamkara ve Papamkara) kolofonunda göze çarpan şahıs adlarında bu ünvan önde gelir: *Inal taş*, *Inal toğmuş*.

Yukarıdaki antroponimlerden *Kakaç inal* şahıs adında kakaç komponentinin apelyativi çamur, çirk, rütubet demektir. Söz konusu sözcük bu anlamda Mahmud Kaşgarlı’nın “Divanı”nda da kullanılmış, kadın adı gibi çıkış etmiştir.

Tagay inal’da tagay sözü eski Türk dilinde dayı anlamını ifade eder. *It kaya inal* antroponimi kadim devirlerde Uygurlar arasında köpeğe saygı gösterilmesinin izi gibi kendini gösteriyor. Türk onomastiğinde it, köpek kültü hakkında Ahmet Caferoğlu’nun bir makalesinde ayrıca olarak bahsedilmiştir (Caferoğlu 1968: 10) Onu da kayıt etmek lazımdır ki, USp.26-da it sözü vasıtasıyla *It saman* ve *It tarkan* antroponimleri de kullanılmıştır. *Toyunkul inal* antroponimindeki toyın onomastik biriminin apelyativi budizm dininin rahibi anlamını bildiren Çin kökenli sözcüktür. Bu onomastik birim başka kadim Uygur antroponimlerinin terkiibinde de göze çarpar: *Toyın çok* (USp73), *Toyunkul şila* (USp84), *İdege toyın* (AY137) v.s.

5. Tutun ünvanı: Bu ünvan bildiren söz ihtimal ki, Orhun-Yenisey yazıtlarındaki tudun (TudunYamtar) ünvanıyla belli akrabalık ilişkisine sahiptir. Mahmud Kaşgarlı ise bu ünvanı köyde su ve ark işlerini düzenleyen şahıs anlamında izah ediyor (MK, I, 400). Kadim Uygurlarda Çin kökenli *tutung* sözü vilayetin hâkimi, vali anlamını bildiren vazife adıdır. Hakkında bahsedilen yazıtlarda aşağıdaki şahıs adının terkiibinde kullanılmıştır: *Biigui tutung*. Bu bir rahib adıdır. Antroponimin her iki komponenti Çin dilinden alınmıştır. *Biigui* onomastik biriminin apelyativi teessüf demektir (Zieme I, s. 279) *Suuza edgü tutung* antroponimi de Çin kökenlidir (Zieme, 11, 93). Buradaki Türk kökenli *edgü* sözü iyi anlamını ifade eder, *Kıytso tutun* antroponimi de Çin kökenlidir, bunun Kıntso varyantı da bahsedilen yazıtlarda göze çarpıyor (Zieme, III, 273). *Burkan kul tutung* (Zieme, III, 268) antroponiminde Burkan kulı onomastik komponenti Budanın kulu, hizmetçisi anlamını ifade eder. *Ata tutung* (Zieme II, 91) ve *Altmış tutung* (Arat ETS 218) antroponimlerinin komponentlerinin anlamı aydındır. *Toğrul tutung*’daki (*Tuguş* 11, 6) birinci komponent Türk sözü olup bir kuşun adıdır. *Çısuva tutung* (Arat, ETS, 125) antroponimi Uygurlarda kadim devir şairlerinden birinin adıdır. *Vapşintu tutung* antroponiminde birinci komponent Çin kökenlidir, öğretmen, mürebbi anlamını ifade ediyor.

6. Tutuk ünvanı: Tutuk ünvanını bazı araştırmacılar Çin dilinden alındığını ve totok şeklinde transkribe edilmesinin önemini iddia etseler de, bizce, tutuk ünvan bildiren söz Türkçe tutmak fiilinden türemiştir. Askeri komendant anlamını ifade eden tutuk ünvan adı Orhun-Yenisey yazıtlarında çok faal olmuştur. Orta asırlarda bu leksik birimin kullanılma alanı bir hayli kısıtlanmıştır. Ona göre de Mahmud Kaşgarlı artık onun bu devirde ancak antroponim gibi kullanıldığını ifade eder. (MK, I, 380). Koço devletinin yönetim sisteminde de tutuk ünvanı mevcut idi. Bu meseleden bahis ederken tarihçi K. Makkeras şöyle yazar: “Adı geçen ünvan tutuk gerek Uygurlarda, gerekse VIII. asır Çinesinde değişik anlamlara gelmektedir. Tang devletinde du-du Fu-nun öndegelen memuru idi. Uygurlarda ise tutuk boy reisi demektir. Bunlar 2 adet idi: konfederasyonun temelini teşkil eden dokuz boy ile Karluk ve Basmıllar... Bunlar bir de devlet hazinesi için vergi toplarlardı. Dokuz boyun reisi olarak Uygurlardaki tutuk kağanın yakın akrabası idi, ama kağanın kendisi değildi” (Makkeras 2000 : 433).

Türk Dili ve Edebiyatı İncelemeleri Dergisi

Year: 3 -Number:1 p.1-9, Summer 2025

Kadim Uygur kolofonlarında aşağıdaki antroponimlerin terkinde tutuk sözüne tesadüf ediliyor: *Adak tutuk* (Tuguş, 1, 21), *Kedik tutuk* (Tuguş 1, 12), *Singkur tutuk* (Tuguş 1, 17), *İsikedgu tutuk er tonga* (Zweipfahl), *Çalır tutuk beg* (Arat ETŞ, 218), *Kolımdı tutuk* (Zieme 11), *Kaya Ong tutuk beg* (Zieme, 11, 87).

Kayıt etmek lazımdır ki, son antroponimin terkindeki *Ong tutuk* onomastik birimi Orhun-Yenisey yazılarında, Kül tigin yazıtında (KT31) Çin sergerdesinin adı olarak çıkış ediyor.

7. Sangun/sengün ünvanı: Bu ünvan Çin kökenli olup general demektir. Orhun-Yenisey yazıtlarında normal tezlikle kullanılan bu ünvan bildiren söz kadim Uygur yazıtlarında da ara sıra göze çarpar. Mesela: *Kol Arslan sangun* (BTTV), *Külüğ inanç saçı sangun* (Zweipfahl), *Idkikedmiş sangun* (Zweipfahl), *Yegen külüg sangun* (Zwei pfahl 15), *Sarığ baş tarkan sangun* (Zweipfahl 16), *Tang Arslan sangun* (Zwei pfahl 17), *İl alms sangun* (Zweipfahl 18), *Edgü yegen sangun* (Zwei pfahl 19), *Yegen ağısız sangun* (Zwei pfahl 19).

Görüldüğü gibi, sangun/sengün ünvanı daha çok Zwei pfahlschriften aus den Turfanfunden (Die uigurische inschrift auf dem pfahle) metninde göze çarpıyor. Çünkü bu yazıt F.K.Müller'in görüşüne göre X.asra, Böğü Kül bilge kağan (899- 947) devrine aittir.

8. Beg ünvanı: Koço devleti devrine ait kolofonlardaki antroponimlerin terkindeki beg ünvanının kullanılmasına az rast gelinir: Bu yazıtların kendine özgü özelliği ondan ibarettir ki, burada kadın adlarının terkinde de beg ünvanı kullanılmaktadır. Mes.: *Nirmalaşri beg* (Arat, 223). Bu antroponimdeki *Nirmalaşri* sanskrit dilinden alınmış bir sözdür; anlamı çirksiz, temiz demektir. Tanyaşribeg (Arat 223). R. Arat bu antroponimin Sanskritce olduğunu iddia eder, onu bu dildeki Triratna Budizm terimi ile ilişkilendirir (Arat 1994 : 418) *İrinçin beg* (Arat, 223). Bu antroponim de Türkçe değil, Sanskrit dilinden alınmıştır, Buyan Kaya Kal'ın kızının adıdır. Buyan Kaya Kal'ın kardeşi kızının adının (yeğen) İma beg olduğunu ihtimali vardır. Bu antroponimin fonetik cihetten aheng kanununa (ses uyumu) tabi olmaması gösterir ki, bu antroponimin de apelyativi Sanskrit kökenlidir (Arat 1994 : 418). *Çalır tutuk beg* (Arat, 218), *Beg buka* (Zieme, 11, 92), *Kaya ong tutuk beg* (Zieme, 11, 87). Bu sonuncu şahıs adında Kaya komponentinin apelyativi bellidir. Buradaki Ong tutuk ünvanı hakkında bahis ederken ilk önce hatırlatmak lazımdır ki, bazı araştırmacılar onu antroponim hesap etseler de, KT31-deki *Tabğaç ong tutuk bis tümen sü kelti* cümlesindeki *Ong tutuk* da askeri rütbe, Çin ünvanıdır, şahıs adı değildir. Doğrudur, mümkündür ki, bu ünvan Kül tigin yazıtında antroponim fonksiyonunu yerine getirmiştir. Yukarıdaki beg ünvanıyla kullanılan bazı antroponimlerin kadın adı olması şaşılacak bir şey değildir. Çünkü ağa ünvanı gibi beg ünvanının da Türk antroponimisi tarihinde bazen kadın adlarının terkinde kullanılmasına sonraki devirlerde de tesadüf edilir. Mesela, İlhanlı hükümdarlarından Olcaytu'nun kızının adı da *Satı beg* idi.

9. Toyın ünvanı: Kadim Uygur antroponimlerinin terkinde tesadüf ettiğimiz bu ünvan bildiren söz Budizm dini ile ilgilidir. Çin dilinden alınmış bu ünvanın anlamı rahip demektir. Bir kaç kadim Uygur antroponiminin terkinde göze çarpmaktadır. Bunlar aşağıdaki antroponimlerden ibarettir: *Sarığ toyın* (Tuguş 1, 14). *Toyınkulı inal* (Zieme, 1)

P. Zieme kadim Uygur metinlerinde bu antroponimik model esasında düzenlenmiş *Nomkulı, Burkan kulı, Kuvrağ kulı* antroponimlerini de bununla mukayese eder.

II. Kadim Uygur kolofonlarında antroponimlerin terkinde totemistik hayvan adları da kullanılmıştır. Bunlar arslan, bars, buka, toğrı, laçın, toğan, tonga leksemlelerinden ibarettir, mesela: *Tolun Toğrı* (Zieme, I, 74). Bu şahıs adındaki tolun komponentinin apelyativi dolmak fiilinden türemiş tolun sözüdür, bedirlenmiş (ay) demektir. Tolun ay ifadesi klasik Türk edebiyatında geniş yayılmıştır. Aynı zamanda Tülünöğulları sülalesinden Ahmed bin Tülün tarihten bellidir (Zieme, I, 82). Toğrı/toğrı kuşu (şahin yırtıcı kuş) Türklerde geleneksel olarak mukaddes hesap edilmiş, ona göre de Orhun-Yenisey vedîğەر Türk yazıtlarında şahıs adlarının terkinde kullanılmıştır. *Edgü toğrı* (Tuguşeva 1, 8) Bu antroponimin terkindeki edgü komponentinin apelyativi eski Türk dilinde iyi anlamını vermiştir. *Toğrı tutun* (Tuguş 11, 6a). Burada tutun komponenti kadim Uygurlarda ünvan bildiren söz olarak kullanılırdı.

Beg buka (Zieme, 11, 92), *Bay buka* (Zieme, II, 92), *Bolat buka* (Tuqus 11, 11a), *İl buka* (Zieme, II, 92), *Kara buka* (Hamilton 52). Bu antroponimlerin terkinde göze çarpan bay komponenti muasır Türk dillerinin antroponim sistemlerinde de geniş yayılmış bir leksik birimdir. Eski Türk

Türk Dili ve Edebiyatı İncelemeleri Dergisi

Year: 3 -Number:1 p.1-9, Summer 2025

yazıtlarında bu komponent antroponimin hem önünde, hem de sonunda kullanılıyor. İl komponenti ise kadim Uyğur yazıtlarında hem de el fonetik varyantı ile çıkış ediyor. Bu antropokomponent aynı zamanda kadim Rus abidelerinde *El bek*, *El buka*, *El turmuş* gibi antroponimlerin terkiibinde göze çarpar.

Totemistik görüşlerle bağlantılı olan mukaddes hayvan hesap edilen arslan kadim Uyğur yazıtlarında geniş şekilde kullanılmıştır. Mesela: *It Arslan* (Hamilton 52), *Kol Arslan sangun* (BTT V, 739), *Yegen Arslan* (BTT 707), *Alp Arslan* (Zieme, II, 92), *Tan Arslan* (Zwei pfahl 17), *Beg Arslan* (Zwei pfahl 19), *Arslan Bilge tengri ilig Küñçük Iduk-kut* (Arat 220).

R. Arat Uyğur hükümdarının ıduk-kut ünvanından bahis ederken *Arslan Bilge tengri ilig'in* onun adı, Iduk-kut'un ise söz konusu hükümdarın ünvanı olduğunu göstererek yazıyor: “Merkezleri Koçu veya daha sonraki adı ile Idıcut şehri olan Uyğur hükümdarlarının taşıdıkları ünvanın tam şeklinde görülen *Arslan Bilge tengri*, merkezleri Ötüken olan Uyğur imparatorlarının taşıdıkları ünvanından bilhassa Arslan kelimesinin bulunması ile ayrılmaktadır. İkincilerin kullandıkları kağan yerine, birincilerin umumiyetle *ilig* tabiri geçer. Bu noktaların göz önünde tutulması ile bu devirden kalma vesikaların aidiyetinin tespiti kolaylaşacaktır” (Arat 1987 : 501). Demeli, Arslan komponenti Koço devleti hükümdarlarının antroponimlerini Ötüken Uyğur devleti Uyğur hükümdar antroponimlerinden ayıran esas amil gibi kullanılmalıdır.

Turfan Uyğurlarında kadın adları ve ünvanları. Göktürk ve Uyğur hakanlıkları dönemindeki yazıtlarda kadın adları çok az kullanılmıştır. Eski Türk toplumunda kadının toplumda kendine özgü rolü olmasına rağmen, bu yazıtların karakteri ile ilgili olarak burada belki de buna göre kadın adları çok az göze çarpar. Aynı durum Mahmud Kaşgarlı'nın sözlüğünde de müşahade edilir. Bu abidede tahminli olarak 7-8 kadın adına tesadüf ediyoruz. Ama Uyğur Koço devletinin zamanına ait olan Uyğur yazıtlarında böyle adların sayısı yüzden fazladır. Türkolojide Türk antroponimlerinin tanınmış bilicisi Macar bilim adamı L. Rasonyi Türk kadın adlarının tasnifini vermiş, onları aşağıdaki gruplara ayırmıştır:

1. Totemistik adlar
2. Maksudlı adlar
3. Tesadüfi adlar
4. Teofor adlar
5. Ata-ana duyğularını, şefkatini gösteren adlar
6. Şahıslarla bağlantılı adlar
7. Rütbe, ünvan adları (Rasonyi 1988 : 74–75).

Kadim Uyğur yazıtlarındaki bazı kadın adları hakkında bahis etmek istiyoruz.

I. Ünvanlar esasında oluşmuş kadın adları

1. Tengri ünvanı: Bu ünvan 1. şahısın tekinde, *tengrim* şeklinde demektir ki, daha çok kadim Uyğur yazıtlarında tesadüf edilir. Bu yazıtlarda *tengrim* ünvanı şehzadelere, kibar çevreden olan hanımlara verilir. Mes.: *Oğul aşunmuş tengrim* (Zieme III), *Artuk tengrim* (Zieme, III), *Oğul umdu tengrim* (Zieme III). Bu şahıs adlarının terkiibindeki *aşunmuş* komponenti aş- fiilinden türemiştir. Bu fiil aşmak, yükselmek, yücelmek anlamını bildirirdi. Artuk antroponiminin apelyativi artık leksik biriminden geliyor. Türk devletinin beylikler dönemindeki Artuk oğulları sülalesini hatırlamak yeterlidir. Bundan başka bu antroponim Kumanlarda (Rasonyi 2006 : 82), Türkmenlerde (Sopıyeva 1978: 181) de göze çarpar. Umdü komponenti ümid, itibar anlamındadır.

L. Y. Tuguşeva'nın neşrettiği iki kolofonda da çok sayıda kadın adı kullanılmıştır. Yazar makalesinin izahat bölümünde gösteriyor ki, bu kolofonda kişilerin bir çoğu *mal* ünvanı ile kadınların çoğu ise *tengrim* ünvanıyla kullanılır. (Tuguşeva 1978 : 252) Ama nedense tercümede kadın adlarındaki *tengrim* ünvanı bırakılmıştır, her iki kolofonda *tengrim* ünvanının terkiibinde kullanılan kadın adlarına tesadüf edilir. Bunlar aşağıdaki antroponimlerden ibarettir: *İçkelmiş tengrim* (1, 9), *Basana tengrim* (Tuguşeva, 10), *Sumak tengrim* (Tuguşeva, 12), *İlalmış tengrim* (Tuguşeva, 14), *Kutuktengrim* (Tuguşeva, 18), *Oğul yitmiş tengrim* (Tuguşeva, 19), *Sevinç tengrim* (Tuguşeva, 20), *Üsdek tengrim* (Tuguşeva 20), *Ana katun tengrim* (Tuguşeva, 20), *Arığ kunçuy tengrim* (Tuguşeva, 21),

Türk Dili ve Edebiyatı İncelemeleri Dergisi

Year: 3 -Number:1 p.1-9, Summer 2025

Tez kün tengrim (Tuguşeva,21), *Buyançuk tengrim* (Tuguşeva, 22), *Tarım kunçuy tengrim* (Tuguşeva, 22), *Tadarçın tengrim* (Tuguşeva, 22), *Yığmış tengrim* (Tuguşeva,24), *Kesik tengrim* (1,24), *İl ornatmış tengrim* (Tuguşeva, 1), *Sevik tengrim* (Tuguşeva, 2), *Kızıturmuş tengrim* (11,5), *İl tını tengrim* (Tuguşeva, 9), *Yarıçuk tengrim* (Tuguşeva,7), *Kutaçuk tengrim* (Tuguşeva, 9), *Ornaçuk tengrim* ve s.

Yeri gelmişken bahsetmek lazımdır ki, P. Zieme doğru olarak Üstek antroponimini Üsten şeklinde okur. (Zieme,III, s. 275) Bu antroponimin apelyativi üstün, güzel anlamını ifade ediyor. Arığ kunçuy tengrim antroponiminde arığ komponentinin apelyativi temiz, günahsız kunçuy, şahzadehanım demektir. Tadarçın tengrim antroponiminin 1. komponentini P. Zieme L. Tuguşevadan farklı olarak Taytarçın şeklinde okumaktadır (Zieme III, 280). Bu onomastik birimin anlamı tam şekilde aydın değil. Onu Uygur yazıtlarında rast gelinen *Tatar tengrim* antroponimi ile mukayese etmektir. *Sumak tengrim* antroponimindeki Sumak onomastik birimi Kumanlarda da tesadüf ediliyor. (Zieme, I, s. 126) Bu antroponimin apelyativi meşinden yapılmış su kabı demektir.

Bahsedilen yazıtta bir kaç antroponimin terkinde İl komponenti kullanılır: *İl almış, İl ornatmış, İlkelmiş*. Bu özelliye umumiyetle diğer Uygur antroponimlerinin de terkinde tesadüf ediyoruz: *İl tüzmiş, İl körmüş, İl karışur, İl evirmiş, İl tirmiş*. Onu da kaydedelim ki, kadim Uygurlarda kişi adlarında da İl komponentinden istifade edilmesine tesadüf ediliyor: *İl temür, İl bars, İl Arslan tigin* (Zieme, II, 82).

2.Tengrim ünvanı: P. Ziemenin neşrettiği kadim Uygur metinlerinde aşağıdaki antropnimler kullanılmıştır: *Balak tengrim* - *Balak* onomastik birimi diğer Türklerde yer ve şahıs adı gibi de kullanılır. Mesela, Macaristan Kumanlarında XIV. asırda Balak adlı bir mıntika kayda geçmiştir. (Rasonyi 2006 : 85) P. Zieme bu antroponimin Hristiyan Tatarlarda ve Sabirlerde tesadüf edildiğine dikkati çekiyor. (Zieme, I, s. 79)

Küseyük tengrim. Birinci komponentin küse-formasının apelyativi kadim Uygur dilinde arzu etmek anlamını bildiriyor. Bu metinde bununla aynı kökden olan Küşüş antroponimi de kullanılmıştır. Baçak kur... tengrim. Burada yarısı bozulmuş *kur* komponentini P. Zieme *kurtğa* şeklinde berpaedir (Zieme, I, s. 82). *Kurtğa* ihtiyar, yaşlı anlamını ifade eder. Baçak komponentine Uygur hukuk belgelerinde de tesadüf edilir. Hristiyanve Maniheylerde oruc tutmak, pehriz saklamak anlamını bildirir.

Uygur yazıtlarında xatun ünvanıyla düzelen antroponimler aşağıdadır: *Baçağ xatun* (Zieme III), *Lala xatun* (Zieme III), *Turmuş xatun tengrim*, *Erdeni xatun tengrim* (USp26), *Ana katun* (Tuguşeva 1, 20)

Bu antroponimlerin terkindeki *baçağ* yukarıda izah edilmiştir, *Erdeni* sanskrit dilinden alınmış sözdür, anlamı hazine, değerli metal demektir. Lala antroponiminin apelyativi Fars dilinden alınmış lale sözüdür, *Turmuş* ise tur/dur- fiili ile bağlantılıdır.

3. Kunçuy ünvanı: Yukarıda gösterilen nümunelerde de görüldüğü gibi kadim Uygurlarda kadın adlarının terkinde kunçuy ünvanı da kullanılmaktadır. Terkinde kunçuy komponenti olan kadın adları: *Tüzün Bilge kunçuy*, *Tüzün silik kunçuy* (M 14, 35). Bu antroponimlerin terkindeki *tüzün* bütün, asl, *silik* ise bakire demektir. Bilge apelyativi ise müdrik anlamını ifade ediyor. *Esen kunçuy* (Zieme III). Buradaki *esen* sağ, salim anlamını ifade ediyor. Bu antroponim (esen) Kumanlarda da göze çarpmaktadır (Zieme, I, s. 82).

4. Ağa ünvanı ile oluşturulan antroponimler: *Tokluğ Kutluğ ağa* (Arat 227) *Kurçığan ağa* (Arat 227). Bu ünvanla düzelen kadın adlarına sonraki devirlerde daha çok tesadüf ediliyor. Mesela, XIX. asırda Nahçıvan hanının kızının adı Gövher ağa idi.

II. Çocuk için iyi dilek, arzu esasında yaranan kadın adları. Terkinde kut, kutluğ, ögrünç sözleri olan kadın adları aşağıdakilerdir: *Kutluğ kız* (M 15), *Kut xatun* (M 15), *Kutluğ* (USp. 21, 23), *Ögrünç tengrim* (TTVII 40), *Sevinç* (Tuguşeva 1, 19), *Kutadmış tengrim* (USp.26).

Bu antroponimlerdeki *kut*, *kutluğ* baht, saadet, mutlu anlamını bildiriyor. *Ögrünç* antroponiminin apelyativi de ög-/öy-fiili ile bağlantılıdır.

III. Kosmogonik kavramlardan ibaret kadın adları: *Tolun* (M 39). Bu antroponimin apelyativi tolu ay anlamını bildiriyor. *Ay kunçuy* (USp26). Bu antroponim “Oğuz kağan” destanında

Türk Dili ve Edebiyatı İncelemeleri Dergisi

Year: 3 -Number:1 p.1-9, Summer 2025

da Ay kağan şeklinde kullanılıyor (LOK 8). Nesturi Hristiyan yazıtlarında şahıs adı gibi çıkış ediyor: *Aymenü, Aytak (Cumakulov 67). Ay beg (Zieme I).*

IV. Ata-ananın duygularını ifade eden kadın adları: *Ay çeçek tengrim* (USp26). Bu antroponimden diğer Türk yazıtlarında da istifade olunmuştur: *Ay çeçek* (Manas destanı), *Mah çeçek* (Babur sarayında istifade edilmiş kadın adlarından) (Rasonyi 1988 : 85).

V. Etnoantroponimlerden ibaret olan kadın adları: *Kırkız tengrim (Zieme, II, 93), Kıtay tengrim (Zieme, III, 275), Tatar (Arat, 218).* Türk onomastiğinde bu usulle antroponim yaratmak geniş şekilde yayılmıştır.

Uygur hukuk belgelerinde kolofonlarda olduğu gibi, bazı kadın adlarına tesadüf edilir. Burada da kutluğ leksemi antroponim yerinde kullanılmaktadır. Mes. *Manga Tedimilig kara buka İkedüke karçlıg bolup kutluğ atlıg kadın kişini satıp Kutluğ temürtin yüz elig kalın böz aldımız* (USp26). -Bana Tedimilike ve Kara bukaya bize harçlık lazım olduğu için *Kutluğ* adlı kadını satıp Kutluğ temürden yüz elli kalın bez aldık. *Kutluğ* antroponiminin apelyativi mutlu anlamını ifade ediyor. Aysılığ (USp.73). Bu kadın adının kullanıldığı metin böyledir: *Utuznun Baltur atlıg temirçi karabaş Toyın çoknun Aysılığ atlıg ebçi karabaş bözçi bu ikegü beglerine ayıtmatın er ebçi bolmuşlar.* –“Utuzun Baltur adlı demirci kölesi ile Toyınçokun Aysılığ adlı dokuyucu kadın kölesi bu ikisi beylerinden izin almadan karı-koca olmuşlar”.

Bellidir ki, Türk antroponim sisteminde Ay leksemi geniş şekilde kullanılmaktadır. Buradaki sılığ komponentinin apelyativi kadim Türkçede rast gelinecek temiz, bakire anlamını ifade eden söz olmuştur. Türk antroponimisi tarihinde *silig, Silig terken, Silig tigin* gibi şahıs adları, kadın adlarının X. asra ait olan Böğü han kitabesinde ((USp26) kullanılmasına tesadüf ediyoruz. Aynı zamanda Orhun yazıtlarından Kültigin kitabelerinde *Yegin Silig beg* şahıs adı da (KT doğu33) kullanılmıştır. Bundan ilave, “Mahranamak”da Tüzün silik kunçuy (M 14, 35), Karaçaylarda Sılıhan, Sıylıkız, Radlov’da Payan sulu (W. Radlof. Proben. III, 269, IV, 12) gibi kadın adları da malumdur (Rasonyi 1988 :79, 86). Muasır Kazak ve Tatar dillerinde sılı/sulı (güzel, gökçek) leksikbirimi bu gün de kullanılmaktadır.

Bunlardan başka Uygur hukuk belgelerinde *Kimzun (İzgi 143), Silan* (USp.78) ve *Kız turmuş* (USp.61) kadın adları da çıkış etmiştir. Sonuncu şahıs adının terkipteki kız leksemi Moğol istilası dönemindeki şahıs adlarının terkipteki şehzade anlamını da ifade etmiştir. Antroponimlerdeki oğul, oğlan sözleri ise yine oğul şehzade çalarını bildiriyor (Sümer 1999: 310).

Turfan Uygurlarında Türk kökenli şahıs adları çoğunluğa sahiptir. Aynı zamanda onu da kayıt etmek lazımdır ki, bu yazıtlardaki antroponimlerde Göktürk şahıs adları ananesi korunup devam ettirilmiştir. Mesela, kitabelerden birinde Uygur Koço devleti hükümdarının adı aşağıdaki şekilde takdim ediliyor: *Ay tengride kut bolmuşuluğ kut ornatmış Alpın erdemın el tutmuş Alp Arslan kutluğ kül Bilge tengri kan.* Bu ad tipolojik bakımdan Uygur hakanlığı döneminde duvar üzerindeki yazıda tesadüf edilen *Kutluğ Arslan Bilge tengriyelik kut el tutmuş* şahıs adı ve ya ünvanıyla çok yakından çağrışım yapmaktadır (Mahpirov 1997 : 152).

Yeri bahsetmek lazımdır ki, Uygur Koço devletinin kendine özgü ünvan sistemi dikkati çekiyor. Turfan Uygurlarının hükümdarları bir kayda olarak *Arslan Bilge Tengriilig Idukut* ünvanını taşıyorlardı. Onu da kayıt etmek lazımdır ki, idukut ünvanı, onun kökeni hakkında muhtelif fikirler mevcuttur (Arat 1987: 493-503).

Uygurların teserrüfat ve hukuk belgelerinde erkeklere mahsus şahıs adları kadınlara mahsus şahıs adlarına nispeten daha çok kullanılmıştır. Bu belgelerdeki şahıs adları birçok cihetlerine göre eski Türk antroponimleri ile aynı veya benzer özelliklere sahiptir. Buradaki şahıs adları her şeyden önce, Türk toplumunun muhtelif gruplarını, onların dünyaya bakışını, gelenek ve göreneklerini, inançlarını ihata etmekte ve yansıtmaktadır. Burada kullanılmış şahıs adları zengin insanlar ile yoksul insanlar, köleler arasında kendini gösteren farklılıkları böyle, yapısı, içeriği ve başka özellikleri ile göstermektedir. Bu toplumda Göktürklerde olduğu gibi yüksek tabakaya mensup insanların adları bir kaç sözden ibaret olur, ünvanlarla birlikte kullanılıyordu. Bazen bu şahısların adlarına Çin, Tibet, sanskrit kökenli leksikbirimlerde artırılıyor. Mesela, *Keysedü Açarı* (USp.28), *Yaksamdu tutun (İzgi 144), Bay yeke Şıla (İzgi 144), Buyan Temür Elçi (USp7), Arslan Bilge tengri İlig Küçük Iduk-kut (Arat 500), Sivsaytayşı (FT 1), Kumaş bay (USp.27)* ve s.

Türk Dili ve Edebiyatı İncelemeleri Dergisi

Year: 3 -Number:1 p.1-9, Summer 2025

Aşağı tabakaya mensup olan şahısların adları çok zaman bir sözden ibaret olurdu. Mesela: *Yigedmiş (İzgi 116)*, *Umar (İzgi 128)*, *Terbiş (USp.55)*, *Esen (USp.55)*, *Udçı (USp.55)*, *Bintun (USp.1)*, *Bönek (USp.7)*, *Enç (USp.2)* ve s.

Turfan Uygur devleti hükümdarlarının *arslan* ünvanı hakkında R. Arat doğru olarak yazıyor ki, merkezleri Koço veya daha sonraki adı Iduk-kut şehiri olan Uygur hükümdarlarının taşıdıkları ünvanın tam şekilde görülen Arslan bilge tengri, merkezleri Ötüken olan Uygur imparatorlarının taşıdıkları ünvanın bilavasite Arslan sözünün olması ile ayrılmaktadır. İkincilerin kağan yerine, birincilerde umumiyetler ilig tabiri istifade olunmuştur. Bu hususların göz önünde bulundurulmasıyla bu devirden kalmış yazıtların aidiyetinin tespit edilmesi kolay olacaktır (Arat 1987 : 501).

R. Aratın kayıt ettiği gibi *Arslan* leksemi Uygur Koço devleti hükümdarlarının adında esasen X. asırdan itibaren ayırt edici unsur olarak göze çarpıyor. V. Radlovun USp26 şeklinde numaraladığı Uygur yazıtını F.W.K. Müller daha etraflı tetkik edip 1915 yılında neşr etmiş ve bu yazıtta X. asırda yaşamış *Köl Bilge tengri kan illig* adlı Uygur kanı *Kün ay tengride bolmış Uluğ kut ornanmış alpin erdemin il tutmuş Alp Arslan kutluğ köl Bilge tengri kan* ünvanıyla takdim edilmiştir (Sümer 1999 : 73). Şunu da kaydedelim ki, Karahanlı hanedanında da *Arslan kara hakan* ünvanını devletin başçısı, hükümdarı taşıyordu ve bu Arslan karluk kabile birliğine dahil olan Çigillerin ongonu idi (Pritsak1993 : 153).

Kaydedelim ki, hükümdar ünvanlarında Arslan lekseminden istifade ananesi Selçuklarda aynıyla devam ettirilmiş, ona göre bu sülalede *Arslan yabğu*, *Alp Arslan*, *Arslan arğun*, *Kara Arslan beg*, *Arslan şah*, *Arslan Apa*, *Arslan taş* ve s. şahıs adlarından istifade edilmiştir. F. Sümer Selçuklu sultanlarında arslan ünvanından bahis ederken doğru olarak yazıyor ki, hanedan mensupları dışında bu ad başkaları tarafından nadir hallerde istifade edilmiştir (Sümer 1999 : 608).

Şahıs adlarının terkinde *buka* leksemının kullanılması esasen Uygurlardan başlanmıştır. Onu da kaydedelim ki, boka/buka/buğa/boğa varyantlarına sahip olan bu leksik birimin ifade ettiği kavram Uygurlarda mukaddes hayvan hesap edilmiş, bu ad ona göre de geleneksel olarak Uygurlardan sonra da Türk devletlerinin tarihinde istifade edilmiştir. Selçuklarda *Boka*, *Arslan boka*, *Memlüklerde Ak buğa*, *Altun boğa*, *Begbuğa*, *Altun buğa*, *Esen boğa*, İlhaniler devletinde Arık buka, “Dede Korkut” kitabında Buğaç kanve s. F. Sümerin gösterdiği gibi Karahanlılarda tonga, arslan ve buğa gibi hayvanların adından antroponimlerin terkinde istifade edilmiş, ancak buka leksemi bu hanedanın şahıs adlarında tesadüf edilmemektedir.

SONUÇ

Eski Uygur Türklerinin Turfan vadisinde kurdukları Koço devletinin zamanında Uygur kültürü devrin taleplerine uygun bir hayli inkişaf etmiş, ileri gitmişlerdi. İdarecilik, sözleşme işleri, hukuk meseleleri, mülki meseleler sivil dünyanın talepleri seviyesinde hayata geçirildi. Bu durum şahıs adlarının kullanılmasında da kendini gösterirdi. Ona göre de Göktürklerin devrinden farklı olarak bu devrin yazılı kaynaklarında şahıs adları, aynı zamanda da kadın adları, lakap ve ünvanlar geniş şekilde yansımıştı. Koço Uygur devletinin kendine özgü ünvan sistemi dikkati çeker. Turfan Uygurlarının hükümdarları kayıtlarda *Arslan Bilge Tengriilig Idukkut* ünvanını taşıyordu. Turfan beyliğinin hükümdarları önce kağan, sonralar ise *kan*, *elig kan*, *tengriken* ve en sonda *idukut* ünvanını taşımışlardır. Beyliğe dâhil olan kabilelerin başçıları *elteber*, şahzadeler *tigin*, vergi toplayanlar ise *tarkan* ünvanıyla tanınırlar. *Beg* burada sadece vazife adı ve ünvan gibi kullanılıyordu. Hâlbuki *beg* Göktürklerde yüksek vazife sahiplerine, aristokrat tabakasının nümayendelerine verilen ad veya ünvan idi. Buna ilave olarak, Turfan beyliğinde *eş*, *ayğuç* ve *toyın* ünvanlarından da istifade edilmiştir

Yazarlık Katkısı (Zorunludur)

Çalışma tek yazarlı olarak gerçekleştirilmiştir.

Türk Dili ve Edebiyatı İncelemeleri Dergisi

Year: 3 -Number:1 p.1-9, Summer 2025

KAYNAKÇA

- Arat, Reşit Rahmeti (1994). *Eski Türk Şiiri*. Ankara, TTK yay.
-(1987). *Makaleler*. Cilt I, Ankara, TKAE Yay.
- Caferoğlu, Ahmet (1968). *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*. Ankara, TDK Yay.
- Gabain, A. Von (1973). *Das Leben im Uigurischen Königreich von Kocho*. Viesbaden
- Eraslan, Kemal (2012). *Eski Uygur Türkçesi Grameri*. Ankara, TDK yay.
- Maxpirov, V. (1997). *İmena drevnix predkov*. Almatı.
- Mackerras, C. (2000). *Ugurlar.-“Erken İç Asya Tarihi”*. İstanbul
- Müller, F. V. K. (1915). *Zwei pfahlinschriften aus den Turfanfunden*. APAV, Berlin
-(1913). *Ein Doppelblatt aus einem manicheischen Hymnen buch (Mahrnamag)*. Phil.-hist.Klasse, 1912, Berlin.
- Guliyev, Ebülfez (2001). *Qədim Türk Onomastikasının Leksik-Semantik sistemi*. C. II, Bakı, Elm.
- (2024). *Eski Türkçede Şahıs Adları*, Ankara, Sonçağ yay.
-(2024). *Kadim Uyğur Türkleri: Metinler, Dil, Edebiyat*. Bakı: Elm ve Tehsil yay.
- Keskin, Berker (2022). *Eski Uygur Türkleri Hukuk Belgeleri*. Ankara, TDK Yay.
- Pritsak, Omelyan (1993). *Karahanlılar –İA, C.VI*, İstanbul.
- Radloff, W. (1928). *Uigurische Sprachdenkmaler*. Leningrad
- Rásonyi, László (1988). *Türklükte Kadın Adları –TDAYB 1963*, Ankara
- Rásonyi, László (2006). *Doğu Avrupada Türklük*. İstanbul, Selenge Yay.
- Sümer, Faruk (1999). *Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları*. İstanbul.
- Тугушева Л.Ю. (1975). Два уйгурских документа, СТ , 4, с. 92-101.
- Тугушева Л.Ю. (1978). Два колофона, ТС 1975, Москва, , с. 252-262.
- Тугушева Л.Ю. (1983). Деловые письма из коллекции Грюнведела. «История и культура Центральной Азии» Москва, с. 209-220.
- Тугушева Л.Ю. (1984).Некоторые дополнения к чтению древнеуйгурских деловых документов. “Письменные памятники востока 1976-1977, Москва, , с. 240-247.
- Zieme P. (1984). Materialien zum uigurischen Onomastcon I, TDAYB 1997, II TDAYB 1978-1979, III TDAYB, Ankara